

Caterina Valriu Llinàs

DE LLEGENDA
ARTICLES SOBRE
EL LLEGENDARI

Biblioteca Miquel dels Sants Oliver / 59



59

biblioteca
Miquel dels Sants Oliver

Col·lecció impulsada pel Departament
de Filologia Catalana i Lingüística General
de la Universitat de les Illes Balears
i dirigida per Joan Mas i Vives

Caterina Valriu Llinàs

DE LLEGENDA

Articles sobre el llegendari

EDICIONS UIB

PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

2022



Universitat
de les Illes Balears



Publicacions de l'Abadia
de Montserrat

*A Pere Perelló, que sap llegir el paisatge amb els ulls
amarats d'història i llegenda.*

C.V.

Primera edició: desembre de 2022

© Caterina Valriu Llinàs, 2022

La propietat d'aquesta edició és de Publicacions de l'Abadia de Montserrat (c/Ausiàs Marc, 92-98 — 08013 Barcelona) i de la Universitat de les Illes Balears (Edicions UIB. Cas Jai. Campus universitari. Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07122 Palma, Illes Balears).

ISBN: 978-84-9191-252-1 (PAM)

ISBN: 978-84-8384-477-9 (UIB)

Dipòsit legal: B.18564-2022

Imprès a Gráficas Rey

ÍNDEX

PRÒLEG. <i>De llegenda, alquímies i fantasies</i>	5
---	---

LLEGENDARI EN GENERAL

1. Mallorca, una illa de llegenda	19
2. Itineraris de llegenda: una proposta activa per a descobrir la simbiosi entre territori i literatura oral	43
3. Cartografia de meravelles: les llegendes i els succeïts del Corpus Penya-Arxiduc Lluís Salvador.	63

LLEGENDARI VINCULAT A LA BÍBLIA

4. Les llegendes demòniques: confluències de realitat i fantasia	85
5. Els relats etiològics sobre la creació del món a la tradició popular catalana	107
6. Els relats vinculats a l'Antic Testament en la tradició de les illes Balears: tipologia i estructures	123

7. <i>Per què les dones tenen menys cervell que els homes?</i> Les llegendes catalanes sobre la figura femenina en la creació del món	141
8. Les llegendes sobre el naixement i la infantesa de Jesús a la tradició catalana	159

**LLEGENDARI SOBRE
PERSONATGES HISTÒRICS**

9. Les Llegendes sobre la Passió de Jesús a la tradició catalana	187
10. L'arrelament popular de la figura llegendària de Jaume I.	205
11. El tema de l'ànima condemnada en els folkloristes i escriptors mallorquins del segle XIX: literatura popular i culta sobre el comte Arnau i el comte Mal	217
12. El llegendari vinculat a Ramon Llull: conversió, saviesa i santedat	235
REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	269
PROCEDÈNCIA DELS ARTICLES	275

PRÒLEG

De llegenda, alquímies i fantasies

Sosté la professora Caterina Valriu en una de les pàgines del present llibre que «imaginar, explicar, contar, escriure, recordar, reviure, parlar, intuir... són capacitats que ens humanitzen». I no hi podríem estar més d'acord. Perquè, fet i fet, res no defineix millor la condició humana que aquestes capacitats indistriablement vinculades a la paraula —i a l'art de la paraula, que és la literatura. A fi de comptes, si bé es mira, poques coses configuren i defineixen millor la idiosincràsia d'una comunitat humana que les fantasies que aquesta s'atreveix a somniar: les fabulacions que gosa explicar, les ficcions que s'aventura a contar i escriure, les històries que decideix recordar i reviure, les quimeres que parla, els somnis que intueix... Al capdavant, tots som —en una mesura o una altra— la complexa conjugació d'una íntima membraça personal amb la memòria compartida pels membres de la societat en què vivim. Això i, si es vol, un pomell d'il·lusions i esperances —igualmente individuals i col·lectives.

Caterina Valriu, veritable referent dels estudis sobre literatura oral a les illes Balears —i en la cultura catalana, en general—, demostra en aquest llibre, una vegada més, una clara consciència del fet que el patrimoni etnopoètic de qualsevol poble és alhora producte, reflex i testimoni de les circumstàn-

cies que el singularitzen en la complexa simfonia de la universalitat: un transsumpte fidedigne dels fets històrics, les preocupacions, les confiançaes, els personatges, les creences, els accidents geogràfics, les relacions comercials, els condicionants econòmics, les relacions humanes, les angoixes, els delers i les esperances que el caracteritzen; de la vida socialment comparada, en suma.

Joan Fuster ja sospesava, en el seu *Diari 1952-1960* (1968), que «la verdadera “Història” d'un poble seria, ben mirat, la història de les seves pors». És precisament d'acord amb aquest original plantejament en la percepció de les societats (i de la història) —com també des d'una nova perspectiva en l'anàlisi de la literatura oral— que el llegendari d'un determinat poble, tradicionalment considerat com un subproducte menyspreable tant en els estudis històrics com en els literaris, adquireix ara un nou i inèdit interès tant com a estratègia per al millor coneixement de les societats (i de la història de les societats) com per a l'observació, la recerca i la comprensió del fet literari.

El llibre que teniu a les mans, *De llegenda*, ben podria ser esgrimit com a exemple paradigmàtic d'aquestes suggeridores potencialitats per al cas concret del context cultural balear. Perquè els cicles llegendaris que constitueixen l'objecte d'estudi de les diferents aportacions que integren el present volum posen en relleu temes, personatges, incerteses, referents, espais, voluntats i temences primordials del poble mallorquí i, per extensió, del conjunt dels pobles de l'arxipèlag balear. Si, d'acord amb la premissa exposada per Caterina Valriu al mateix inici del llibre, «a través de les llegendes els pobles expressen sentiments, emocions, pors, anhels i pautes de conducta», no podem sinó concloure que l'estudi del llegendari d'un poble porta aparellada, indefectiblement, una original forma d'aproximació als sentiments, les emocions, les pors, els anhels i les pautes de conducta que aquest poble hi expressa.

Així, doncs, considerant l'estratègica posició de les illes Balears al ponent de la Mediterrània, el llegendari mallorquí (com el formenter, l'eivissenc i el menorquí) evidencia, d'entrada —i no és aquest un aspecte menor—, la participació i la interacció

dels pobladors illencs amb les més diverses cultures que, al llarg dels segles, s'han anat expandint a través d'aquesta mar i, des d'aquesta mar, a la resta del món. Per això, la professora Valriu, en referir-se als pilars culturals que sostenen el llegendarium balear, no s'està de referir —en atenció a la condició essencialment mediterrània— «quatre grans tradicions que es barregen, superposen i complementen: la tradició bíblica o judeocristina, la tradició oriental musulmana, la clàssica o grecol·latina i l'occidental, arribada dels pobles centreeuropeus». I és, en efecte, sobre aquests quatre pilars que mallorquines i mallorquins —com també formenterenques i formenterencs, eivissencs i eivissencs, menorquines i menorquins— han expressat (i continuen expressant) llegendàriament els respectius «sentiments, emocions, pors, anhels i pautes de conducta». I això —per incidir en la tipologia que Caterina Valriu tindrà en consideració en l'article que exerceix com a davantal del llibre, «Mallorca, una illa de llegenda», a partir de l'obra *La rondalla i la llegenda* de Ramona Violant (1990)—, tant a propòsit del «món natural» (origen dels astres, origen del món i de la humanitat, origen dels fenòmens atmosfèrics, origen dels accidents topogràfics, orígens de les aigües, origen de les plantes, orígens de les bèsties i origen de les coses), com del «món sobrenatural» (fades, éssers diminuïts, gegants, bèsties fabuloses, dimonis i ànimes en pena) i de la «història humana» (bruixes i bruixots, sants i imatges religioses, bandolers, fets i personatges històrics, etc.).

D'aquesta manera, atenent la divisa «Conèixer per a valorar, valorar per a preservar, preservar per a transmetre i recrear», en el capítol següent, «Itineraris de llegenda: una proposta activa per a descobrir la simbiosi entre territori i literatura oral», la doctora Valriu, amb el poètic i bell propòsit de «crear camins de fantasia per sobre de l'asfalt», no solament repassa la importància que històricament va tenir l'excursionisme per a la coneixença i l'estudi de la sempre fèrtil interrelació entre la geografia i l'etnopoètica, sinó que aporta reflexions clau per al disseny i la projecció de rutes culturals centrades en la literatura oral. «Com s'elegeix el tema de la ruta? Quins són els objectius? Qui la dissenya? Quins aspectes té en compte? Com l'articula? Quina

MALLORCA, UNA ILLA DE LLEGENDA

El llegendari és una part fonamental de la tradició oral de totes les cultures. A través de les llegendes els pobles expressen sentiments, emocions, pors, anhels i pautes de conducta. Les llegendes s'usen en els processos d'aculturació dels infants i transmeten uns valors i una determinada manera de veure el món, d'interpretar la realitat i de posar les bases per al futur.¹ Georges Jean (1981: 105) ha dit que el poble que no té llegendes per explicar als seus fills està condemnat a morir de fred, tot expressant així d'una manera simbòlica que la llegenda és una baula fonamental en la creació de l'imaginari col·lectiu i una eina imprescindible per a la supervivència de les cultures que, si obliden les seves llegendes, el seu patrimoni oral, es veuen abocades a un procés irreversible d'uniformització i estandardització, a la dissolució de la personalitat pròpia en les formes culturals i de consum dominants i —en definitiva— a la seva desaparició. Aquest fet, perfectament constatat, sembla oposat o contradictori amb una realitat científica estudiada a bastament: la universalitat dels motius i els referents folklò-

1. Versió revisada dels articles «Legends of Majorca, legends of the Mediterranean» (VALRIU 2009: 129-149) i «Mallorca, una illa de llegenda» (VALRIU 2011: 173-198).

rics que conformen els mites, les rondalles i les llegendes de les cultures del món. I, tanmateix, aquesta contradicció aparent és falsa o inexistent. És cert que un gran nombre de motius, tipus i estructures compartits es troben a la base de les literatures orals d'arreu del món, però no és menys cert que a cada indret es combinen d'una manera específica i prenen una fesomia pròpia, accentuen uns aspectes i en minimitzen uns altres, donen relleu a unes qualitats determinades o blasmen uns defectes concrets, se'ls dona una funcionalitat i una intencionalitat o una altra, perduren o desapareixen en funció de la realitat social de cada lloc i de cada moment. Ens trobem, per tant, amb uns materials universals i alhora profundament locals, que reflecteixen la unicitat de la psicologia humana i alhora la seva múltiple diversitat, i ho fan a desgrat del pas dels segles i dels canvis de mentalitat, malgrat els avenços científics i les creences religioses de cada comunitat, traspasant fronteres d'edat, de sexe i de condició social. El llegendari és, doncs, un patrimoni compartit, atractiu i útil, en canvi constant i amb unes sòlides arrels. Una eina imprescindible per entendre'ns a nosaltres mateixos i per intentar explicar-nos el món que vivim i compartim.

Si busquem els pilars culturals sobre els quals se sustenta el llegendari que compartim els pobles del Mediterrani, veurem que hi ha quatre grans tradicions que es barregen, superposen i complementen: la tradició bíblica o judeocristiana, la tradició oriental musulmana, la clàssica o grecollatina i l'occidental, arribada dels pobles centreeuropeus. Les illes Balears tenen una posició geogràfica privilegiada en l'anomenat arc mediterrani, formen part de la Mediterrània oriental, però han estat des de sempre lloc de pas d'Orient cap a Occident i d'Occident cap a Orient. I no només lloc de pas, sinó també d'establiment i arrelament de cultures diverses: els fenicis, els grecs, els romans, els bizantins, els àrabs, els catalans... El llegat d'aquestes cultures es fa palès en el patrimoni arquitectònic, en l'organització del territori, en la forma de conrear la terra, en l'artesania, en el costumari que ordena el cicle de l'any, en la gastronomia i —evidentment— en el ric conjunt de manifestacions que conformen

la literatura oral, des de les tonades de feina a les rondalles, dels proverbis a les cançons de bressol.

És per això que la revisió i l'anàlisi del patrimoni llegendari conservat a les Balears —i especialment a Mallorca, on trobem una major diversitat— ens aportaran coordenades útils per entendre el llegat llegendari de la Mediterrània, des de Cadis a Jerusalem i des de Venècia a Trípoli, la manera d'entendre i explicar el món del gresol de pobles que han compartit a través dels camins de les ones, la riquesa que ens humanitza: la cultura.

Per fer aquesta revisió de les llegendes mallorquines ens centrarem en diverses fonts, encara que amb una especial atenció a les narracions recollides de viva veu per mossèn Antoni M. Alcover entre finals del segle XIX i el primer terç del segle XX. Aquestes llegendes les trobem agrupades principalment en l'últim volum dels nou que formen l'extens aplec titulat *Rondalles Mallorquines d'en Jordi des Racó*, que agrupa prop de quatre-centes narracions populars mallorquines. Encara que hi ha diverses classificacions del llegendari, hem optat per la que proposa l'estudiosa Ramona Violant en la seva obra *La rondalla i la llegenda* (1990), perquè ens ha semblat clara i entenedora. L'autora esmentada divideix les llegendes en tres grans grups: relatives al món natural, relatives al món sobrenatural i relatives a la història humana. En el primer grup hi ha les llegendes sobre els orígens o les propietats i característiques dels astres, del món i la humanitat, dels fenòmens atmosfèrics, dels accidents topogràfics, les aigües, les plantes, les bèsties i els objectes. El segon apartat agrupa les llegendes referides a éssers sobrenaturals —fades, follets, gegants, bèsties fabuloses, dimonis i esperits— i el tercer les narracions centrades en personatges humans —genèrics o concrets— o fets de caràcter més o menys històric —bruixes, sants, bandolers, lluites ètniques, personatges llegendaris i figures històriques—. A partir d'aquesta classificació revisarem algunes llegendes recollides a les illes Balears i n'extraurem les principals característiques; quan no s'indica una altra referència, les llegendes citades es refereixen a les versions contingudes en el llibre *Llegendes de Mallorca* (Valriu 2009).

I. LLEGENDES RELATIVES AL MÓN NATURAL

Són històries molt semblants als mites, encara que solen ser narrades en un to més pròxim. Generalment es tracta de relats breus amb una clara intenció explicativa, és per això que acostumen a anar introduïdes per fórmules fixades del tipus «Per què...» o «De com...». Sovint se situen en un temps primigeni i en un espai no concretat i els personatges que hi apareixen tenen qualitats extraordinàries o singulars, sovint són herois mítics o evangèlics (Noè, la Mare de Déu, Jesús, etc.). Encara que no sempre és així, perquè algunes indiquen l'espai i el temps i els seus protagonistes són personatges històrics (Jaume I, per exemple). Moltes vegades tracten sobre observacions de fenòmens naturals i en donen una explicació de caràcter popular —sovint ingènua— que ha estat bastida mitjançant processos d'analogia i d'observació. Per exemple, una tradició molt senzilla diu que quan se sent una gran tronada és perquè *la Mare de Déu fa dissabte*, pel procés de relació analògica dins la mentalitat popular entre el soroll dels trons i el que es fa en moure els mobles d'un lloc a l'altre d'una habitació per tal de fer neteja.

Origen dels astres

Moltes de les narracions que expliquen l'origen o les característiques d'un cos celeste s'estructuren a partir de la confrontació entre una transgressió i la sanció que li correspon. Els protagonistes d'aquests relats transgredeixen una norma i obtenen un càstig irreversible, molt sovint en forma d'una metamorfosi. La conclusió final és explicativa o moralitzant. En el llegendari mallorquí la llegenda del jai penjat de la lluna com a càstig pel robatori comès explica quin significat tenen les taques que podem veure a la lluna Alcover (2023: VI 343-344).

En altres ocasions, l'origen d'un astre s'explica a partir de la mitificació d'un heroi i de les seves proeses. Aquest és el cas de la llegenda que conta com *la carrera del rei En Jaume* (denominació popular de la Via Làctia) es va formar amb la polseguera

que aixecaven les tropes victorioses del jove rei quan aquest retornava d'alliberar el seu pare. La pols arribà al cel i allà quedà aferrada per recordança de la feta (Alcover 2021: IX 130-132).

Origen del món i de la humanitat

Sovint aquestes llegendes tenen el seu origen en textos bíblics o en tradicions paral·leles. Es basen en la dicotomia principi positiu *versus* principi negatiu, és a dir, el bé contra el mal. Aquest antagonisme actua com a força generadora de creació amb un creador positiu i un de negatiu. D'acord amb la tradició judeocristiana el bé és assimilat a Déu (o a Jesús) i el mal al diable o als seus acòlits. Hi ha una creació positiva i una contra-creació negativa, que sovint presenta formes literàriament molt reeixides. Per exemple, en la llegenda mallorquina «De com el Bon Jesús criava el món i el dimoni hi volgué posar sa ditada» (Alcover 2022: IX 48-50) hi ha unes divertides parelles de «creació positiva» i «creació negativa»: Jesús crea els porcs i al dimoni —quan el vol imitar— li surten els eriçons, Jesús fa les ovelles i el dimoni les cabres i així segueixen amb els ceps i els esbarzers, els bous i els caragols i les pomeres i les metzineres.

Algunes llegendes sobre la creació de la parella humana tenen un clar contingut misogin, i en elles la creació de la dona és sempre dependent i subsidiària de la creació de l'home, com la titulada «Com és que ses dones tenen més poc cervell que es homos» (2022: IX 52-53). El paper negatiu de la dona —que ja trobem en el llibre del Gènesi— apareix també en algunes llegendes que es retroben a tota la Mediterrània, com la que culpa a Eva —avergonyida de tenir vint-i-quatre fills— d'haver mentit a Déu i per això ser la causa que hi hagi pobres i rics en el món (2022: IX 55-56). Altres llegendes són clarament gloses d'episodis bíblics de l'Antic Testament, com la titulada «De com Noè feia l'Arca» (Alcover 2022: IX 57-58).

Origen dels fenòmens atmosfèrics

Davant l'espectacularitat i la força dels fenòmens atmosfèrics, no és estrany que la imaginació humana busqués respostes, explicacions per intentar entendre —ni que fos de manera simbòlica— aspectes de la natura que resultaven colpidors, que es repetien cíclicament o que no es podien preveure. Altra vegada, en aquestes llegendes retrobem el binomi de l'enfrontament entre el bé i el mal —el creador positiu i el negatiu— o la presència de personatges extraordinaris que amb les seves accions provoquen els fenòmens atmosfèrics. La llegenda «Com és que es dissabtes fa sol» (Alcover 2022: IX 20) explica que els dissabtes sempre fa sol perquè aquest és el dia que Maria rentava la roba del nen Jesús i el sol sempre sortia per eixugar-la.

Origen dels accidents topogràfics

Es tracta d'un grup de llegendes molt divers. A vegades ens expliquen el perquè d'una determinada formació morfològica —una muntanya, un barranc, una serralada, un riu—, en altres indiquen el perquè d'un topònim determinat. És a dir, són llegendes etiològiques de caràcter morfològic o toponímic. El seu protagonista pot ser un heroi positiu o negatiu i l'accident topogràfic pot haver sorgit com a recompensa o com a càstig. El mecanisme estructural basat en infracció-sanció també és habitual en aquesta classe de relats. La sanció sol ser en forma de metamorfosi, d'encantament, la més habitual és ser transformats en pedres. Recordem que, etimològicament, «encantar» vol dir tornar de pedra, ser petrificat. Aquest és el cas de la llegenda que explica per què una roca és coneguda amb el nom de Baba Jussifà: era un sarraí que en veure's perseguit pels cristians que conquerien l'illa de Mallorca, pregà Al·là que el deixés romandre per sempre en aquesta illa que tant estimava, fou així que quedà petrificat i per això a la roca encara s'hi pot endevinar una fesomia humana (Valriu/Vibot, 2008: 140).

Quan la llegenda explica el perquè del topònim, generalment es basa en relacions de caràcter analògic i associatiu. Així, formacions rocoses que presenten un grup d'endinsades arrodonides sovint s'anomenen *culades* i es relacionen amb el motiu folklòric de considerar-les marques fetes pels beneïts que caigueren de cul quan pretenien moure del lloc una muntanya tot estirant-la amb cordes o —amb el mateix sistema— robar el campanar d'una església, tal com passa a la contarella titulada «Es campanar de Sineu».²

De l'origen de les aigües

Són llegendes d'estructura molt semblant a les del grup anterior. Solen explicar la causa que provocà la surgència d'una font, la formació d'un riu, la conformació d'un llac, etc. Sovint també tenen caràcter toponímic i donen una explicació fantàsica dels motius pels quals aquelles aigües es denominen d'aquella manera. La font de Santa Margalida a Felanitx, segons la llegenda, sorgí quan el cavall d'un cavaller gratà el terra amb la pota per assaciar la set del seu amo, aquesta mateixa llegenda al País Valencià és protagonitzada pel rei En Jaume I i el seu cavall. El gran pou de cala Pi a Mallorca i la font de la Vila que abasteix la ciutat de Palma sorgiren d'un gegant d'Alger que arribà a Mallorca. En clavar la barra que duia al terra per tal de no caure, formà el pou, i la seva suor congrià la font, que avui encara raja (Alcover 2022: IX 238-239).

2. Al *Motif-Index of Folk-Literature* (THOMPSON 1993) trobem registrat un motiu molt semblant al que comentem: J2021 «Numskull asks doctor which leg (own) is hurting him». Un únic motiu pot donar lloc a un tipus independent de rondalla, com és aquest cas. A *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography* (UTHER 2004) podem veure com aquest motiu apareix a un tipus específic de rondalla que trobem a l'apartat de contarelles i classificada amb el número 1288 *Numskulls Cannot Find their Own Legs*.

Aquest volum aplega dotze articles sobre el llegendari, agrupats en tres eixos temàtics: llegenda i territori, llegendari vinculat a la Bíblia i cicles llegendaris de personatges històrics. El primer bloc està format per tres articles que descriuen l'arrelament dels arguments i els personatges llegendaris sobre un territori determinat, i un quart que dona pautes per bastir itineraris culturals a partir de les llegendes, com una eina eficaç de divulgació del patrimoni oral. El segon bloc conté cinc estudis que revisen les vinculacions entre la narrativa folklòrica i la Bíblia, des de llegendes sobre la creació del món fins als relats etiològics que es relacionen amb l'Antic i el Nou Testament. Finalment, el tercer apartat conté tres estudis sobre altres tants personatges que estan a cavall de la història i la llegenda: el rei Jaume I el Conqueridor, el comte Arnau —anomenat comte Mal a Mallorca— i el savi Ramon Llull. Els articles són fruit del treball de l'autora com a investigadora, docent universitària i narradora oral. Tenen com a objectiu donar a conèixer aquest ric llegat que estableix una interessant simbiosi entre la literatura, la història, la creativitat popular i el territori. I ho fan des de la descripció, l'anàlisi i la reflexió, per tal de convidar el lector a endin-sar-se en una literatura d'arrel oral que és, alhora, senzilla, fascinant i polièdrica.



Universitat
de les Illes Balears

Edicions
UIB



Publicacions de l'Abadia
de Montserrat

ISBN 978-84-9191-252-1



1 9 1 5 9



9 788491 912521